

Ю.В. Долженко *

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ КОЧІВНИКИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ НЕКРОПОЛЯ БІЛЯ СЕЛА ВОЛОШИНЕ

Спираючись на дані етнічної краніоскопії було опрацьовано 46 черепів з поховань Золотоординського часу, які дослідив О.Б. Супруненко поблизу с. Волошине Полтавської обл. За більшістю ознак ця серія належить до південних європеоїдів, однак окремі показники дають підставу припустити східну антропологічну домішку.

Ключові слова: Золота Орда, кочівник, Полтавщина, Пониззя Псла, с. Волошине, поховання, краніоскопія, краніологія.

Минувшина Південноруських земель другої половини XIII—XVI ст. — це важлива складова загальноукраїнської історії. Цей регіон був ядром, де почала формуватися територія сучасної України (Толочко 1998, с. 3—4).

Про золотоординські поховання на території сучасної України відомо з давніх часів (Моця 2017, с. 24—37). Перші кочівницькі могили часів Золотої Орди випадково виявили в басейні Нижнього Псла: на початку 1870-х рр. поблизу с. Нова Кохнівка (на правобережжі Псла під Кременчуком) та наприкінці XIX ст. у Чортовій могилі на північ від с. Ревівки Кременчуцького повіту (Супруненко 2013, с. 154). Ще одне безінвентарне поховання із західною орієнтацією дослідив В.М. Щербаківський у кургані в с. Устимівці (Там само, с. 23, 97).

Пам'ятки золотоординського часу за останні роки стали добре відомими і на Полтавщині, особливо в степових районах — у нижніх течіях Сули, Псла, Сухого Кобелячка, Ворскли й Орелі (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 5—45). Дніпровські, Псільська та Ворсклинські переправи, які діяли за доби розвинутого та на початку пізнього середньовіччя, зумовили появу тут стійбищ кочовиків, загонів, які забезпечували функціонування й охорону шляхів і переправ, можливо, функціонування митниць на берегах Дніпра, в районі затопленої Перево-

лочної поряд із Келебердою та Кременчуком (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005).

Відкриття некрополя золотоординських кочівників у курганах між сс. Волошине та Дуканичі (Дмитрівської сільської ради м. Горішні Плавні) під час досліджень на території Єристівського родовища залізистих кварцитів у 2003—2005 рр. вагомо розширило коло поховальних старожитностей кінця XIII—XVI ст. на теренах краю (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Шерстюк, Пуголов 2009). У липні—вересні 2003 р. Єристівський загін Охоронної археологічної експедиції Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології на чолі з О.Б. Супруненком дослідив кургани в складі трьох груп на майданчику землевідводу під кар'єр Єристівського родовища залізистих кварцитів сучасного ТОВ «Єристівський гірничо-збагачувальний комбінат» (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 13). Впускне поховання 2 кургану 2 (розкопки за 2004 р. групи I поблизу Волошине) (табл. 1) описав О.Б. Супруненко (Супруненко 2013, с. 158), воно розміщувалося з північного боку невеликого насипу, зведеного над похованням доби пізньої бронзи, покійник лежав у прямокутній ямі із округлими кутами (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006).

Влітку 2005 р. Охоронна археологічна експедиція також провела дослідження курганів і курганоподібних насипів у складі групи II на згаданій ділянці землевідводу. Роботи велися на 7,0—7,2 км північніше та північно-східніше від м. Горішні Плавні (колишній Комсомольськ) між сс. Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради (Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 5, 45—64).

Поховання золотоординців досліджені також поблизу сс. Солонці (Мироненко, Шиллов 2003, с. 105—109), Єристівка (Супруненко, Маєвська 2010, с. 295—340) та Кобелячки (Супруненко 2016, с. 81—97), (Долженко 2016, с. 98—104).

* ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

Археологічні знахідки й досліджені комплекси свідчать про те, що в другій половині XIV ст. територія Сульсько-Орільського межиріччя була розподілена між Великим Князівством Литовським (правонаступником Русі) та Західним улусом Золотої Орди (Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 12).

За весь час досліджень 2003—2005 рр. відкрито понад 60 золотоординських поховань. Антропологічні матеріали з них збе-

рігаються у фондах Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

Краніологічне дослідження за черепом золотоординського кочівника XIV ст. з поховання 4 кургану 11 поблизу с. Волошине провадив С.О. Горбенко. Дослідник встановив, що це був чоловік 44—50 р., опублікував графічну реконструкцію зовнішнього вигляду кочовика та припустив його подібність до представників

Таблиця 1. Перелік та збереженість краніологічного матеріалу із с. Волошине (розкопки 2003—2012 рр.)

Table 1. List and preservation of craniological material from Voloshyne village (excavations of 2003—2012)

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
1.	2003	Курган 10, поховання 1	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	25—35
2.	2003**	Курганна група 1, курган 11, поховання 4**	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	60—70
3.	2003—2004***	Курганна група 1, курган 8, поховання 1***	XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60?
4.	2004	Курган 3, поховання 2	Друга половина XIII — початок XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
5.	2004	Курган 1, поховання 5	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
6.	2004	Курган 2, поховання 16	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
7.	2004	Курган 2, поховання 7	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
8.	2004	Курган 2, поховання 8	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
9.	2004	Курган 5, поховання 1	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
10.	2004	Курган 2, поховання 6	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
11.	2004	Курган 1, поховання 34	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
12.	2004	Курган 2, поховання 4	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
13.	2004	Курган 2, поховання 12	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
14.	2004	Курган 2, поховання 5	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	30—40
15.	2004	Курганна група 1, курган 2, поховання 15a	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти склепіння черепа	30—40
16.	2004****	Курган 2, поховання 2****	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
17.	2004	Курган 12, поховання 2	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
18.	?	Курган 2, поховання 35	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30
19.	?	Курган 14, поховання 1	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	20—30
20.	2005	Курган 2, поховання 40	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	50—60
21.	2005	Курган 2, поховання 36	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	25—35
22.	2005	Курган 2, поховання 29	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
23.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 37	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	30—40
24.	2012	1	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
25.	2005	Курган 2, поховання 30	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	35—45
26.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 39	XIII—XIV	♂	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	30—40
27.	2005?	Курганна група 1, курган 2, поховання 59	XIII—XIV	♂?	+	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	?
28.	2005?	Курган 2, поховання 25	XIII—XIV	♂	++	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	45—55
29.	2005?	Курган 13, поховання 1	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
30.	2005?	Курганна група 1, курган 2, поховання 26	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30
31.	2005?	Курган 13, поховання 1	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	25—30
32.	2005	Курганна група 1, курган 2, поховання 42	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	18—25
33.	2005	Курган 2, поховання 43	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40
34.	2005?	Курган 2, поховання 57	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	35—45
35.	2005	Курган 2, поховання 32	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	50—60
36.	2005?	Курган 2, поховання 28	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
37.	2005?	Курган 2, поховання 52	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
38.	2005?	Курган 2, поховання 44	XIII—XIV	♀	+++	Повний череп, посткраніальний скелет	20—30

№ п/п	Рік розкопок	Місце виявлення	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1—4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік (роки)
39.	2005?	Курган 2, поховання 27	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	35—45
40.	2005?	Курган 2, поховання 31	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	16—20
41.	2005?	Курган 2, поховання 22	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
42.	2005?	Курган 14, поховання 3	XIII—XIV	♀	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	25—35
43.	2005?	Курган 2, поховання 53	XIII—XIV	♂	++++	Повний череп, посткраніальний скелет	30—40
44.	2005?	Курган 2, поховання 24	XIII—XIV	♀	++	Череп без нижньої щелепи, посткраніальний скелет	20—30
45.	2005*	Курганна група 2, курган 1, поховання 1*	XIII—XIV	♀	+	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40
46.	2012	Курган 5, поховання 1	XIII—XIV	♀	++	Фрагменти черепа, посткраніальний скелет	30—40

Примітки. Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; * за: Кулатова, Скорий, Супруненко 2010, с. 45—64.
** за: Горбенко 2006, с. 113—135. *** за: Крупа 2005, с. 103—107. **** за: Супруненко 2013, с. 158.

Таблиця 2. Частоти та радіани краніоскопічних ознак у краніологічній серії Волошине XIII—XIV ст. та порівняльні дані, %

Table 2. Frequency of cranioscopical features in craniological series of 13th—14th c. from Voloshyne village and comparative data, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	Радіани	ПОВ-ІІ	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
1.	Волошине	XIII—XIV	33,3 (74)	1,240	27,7 (54)	1,117	6,0 (66)	0,518	46,7 (130)	1,506	63,5 (74)	1,842	38,8 (90)	1,349
2.	Воїнська Гребля (м. Воїнь)	XI—XIV	0 (63)	0,270	50,0 (32)	1,472	9,5 (42)	0,602	48,6 (62)	1,402	87,8 (41)	2,351	46,0 (63)	1,417
3.	Переяслав та район (збірна серія)	XII—XV	14,2 (31)	0,826	29,1 (24)	1,155	4,0 (25)	0,466	50,0 (52)	1,517	56,2 (32)	1,693	30,0 (33)	1,175
4.	Благовіщенка	XII—XIV	0 (38)	0,395	48,4 (31)	1,539	9,7 (41)	0,659	8,3 (50)	0,590	82,7 (29)	2,264	22,5 (40)	1,001
5.	Каїри*	XI—XIII?	17,6 (33)	0,902	26,9 (26)	1,106	10,7 (28)	0,699	62,9 (46)	1,823	48,0 (25)	1,532	19,4 (36)	0,929
6.	Мамай Сурка*	XIII—XIV?	30,7 (86)	1,188	35,5 (76)	1,280	8,7 (91)	0,614	45,4 (178)	1,478	63,0 (73)	1,831	40,9 (88)	1,390
7.	Кам'янка	X—XII	10,5 (72)	0,708	63,0 (65)	1,832	8,1 (74)	0,593	48,5 (151)	1,540	57,7 (71)	1,725	43,8 (89)	1,448
8.	Половці (Пришиб, Сміле, Знам'янка)	XI—XIII	37,5 (27)	1,330	20,8 (24)	0,970	14,7 (34)	0,808	48,6 (68)	1,543	56,6 (30)	1,701	37,5 (40)	1,323

Примітки. В дужках вказана загальна кількість спостережень. Рад. — Радіани. * — попередні дані.

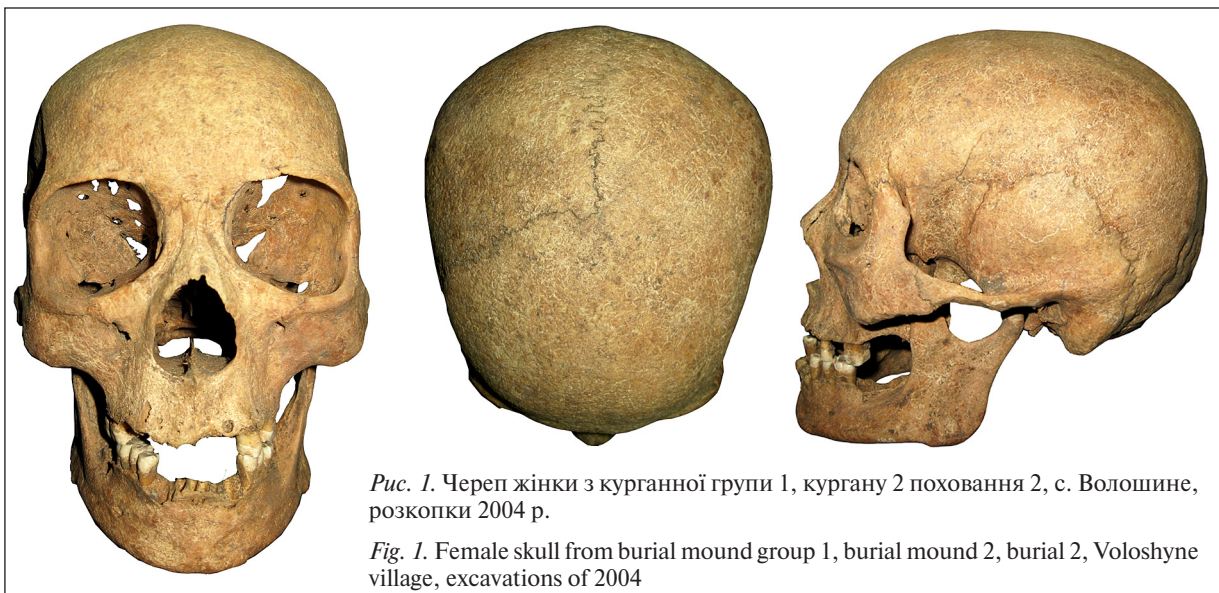

Рис. 1. Череп жінки з курганної групи 1, кургану 2 поховання 2, с. Волошине, розкопки 2004 р.

Fig. 1. Female skull from burial mound group 1, burial mound 2, burial 2, Voloshyne village, excavations of 2004

алано-хозарських племен (Горбенко 2006, додаток 2, с. 113—135).

Матеріали і методика. Всього з курганів с. Волошине автор дослідив 46 черепів, придатних для краніоскопії (табл. 1) (23 чоловічих і 22 жіночих, один — невизначеної статі). Черепи дітей та підлітків у цій роботі не розглядаються, вони потребують додаткового вивчення за іншими методиками. Статевікові визначення та опрацювання антропологічного матеріалу проводилися в Центрі охорони та досліджень пам'яток археології¹.

Для характеристики краніологічної серії XIII—XVI ст. з с. Волошине було використано методику О.Г. Козінцева (Kozintsev 1992), яка відноситься до однієї з галузей расознавства — етнічної краніоскопії (Козинцев 1988). Для порівняння груп за дискретно-варіативними ознаками використовувались комп'ютерні програми, які розробили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р. (Санкина, Моисеев 2006). Було застосовано метод головних компонент (ГК) (за стандартними шістьма краніоскопічними ознаками), одну з моделей факторного аналізу (Дерябин 2008, с. 76—117). При цьому вдалося виокремити три ГК з власними числами, які перевищують одиницю. Аналіз вівся за допомогою статистичної програми РССОМР, котра повністю аналізує ГК та вирішує зворотне факторне завдання, а саме: знаходить значення кожної компоненти для кожного об'єкта. Програма РСДЕНДУ виконує кластерний

аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом (Дерябин 2008, с. 230—276). Графіки побудовані за результатами аналізу методом ГК, використовуючи координати центроїдів трьох перших векторів. Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводились завдяки застосуванням авторської комп'ютерної програми А.В. Громова (Громов, Моисеев 2004).

Краніоскопічна характеристика. Під час дослідження 23 чоловічих і 22 жіночих (рис. 1) черепів XIII—XIV ст. із с. Волошине враховувались шість краніоскопічних ознак: індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ); задньовиличний шов (ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II); надорбітні отвори (НО); потиличний індекс (ПІ). Чоловічі та жіночі черепи розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих і жіночих значень. Частоти ознак аналізованих восьми груп XI—XIV ст. подано в табл. 2.

Відомо, що частота, з якою ці ознаки трапляються в різних групах, варіює залежно від расової належності, а отже, може служити одним із критеріїв расової диференціації. Зокрема, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі індекси ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак (Моисеев, Широбоков, Крийска и др. 2013, с. 71—79).

На черепі з могильника Волошине за відсотковою часткою ПІ підвищений (східний

¹ Щиро дякую О.Б. Супруненьку та А.В. Артем'єву за можливість дослідити антропологічний матеріал із с. Волошине, допомогу та консультації.

напрям зв'язку); **ЗВШ** на черепах досліджуваної групи відсутній, що вказує на її європеоїдність; За даними О.Г. Козінцева (Козинцев 1988, с. 55), **КВШ** загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів. Збірна серія чоловічих і жіночих черепів з с. Волошине виявилася з помірним показником **КВШ** (46,7 %), що вказує на європеоїдність. Частота **ПОВ-II** на черепах із Волошиного низька — 27,7 %, що свідчить про приналежність групи до південних європеоїдів. **ІППШ** у досліджуваної групи помірний (63,5 %). Оскільки незважене середнє цієї ознаки для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів — 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), можна вважати досліджувану серію такою, яка перебуває на межі між європеоїдними та монголоїдними групами за цією ознакою, однак схиляється більше до європеоїдних популяцій. Відсотки **НО** (Томашевич 1988, с. 119—128) на черепах із Волошиного підвищені, що вказує на східний вектор зв'язків цієї групи людей (табл. 2). Таким чином, три ознаки з п'яти у досліджених черепів чітко вказують на належність серії до європеоїдів (можливо, південної гілки). Дві ознаки дають підстави припустити східну антропологічну домішку, і ще за однією краніоскопічною ознакою вибірка з с. Волошине займає проміжне положення.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у курганному комплексі Волошине. Для виявлення основних напрямків генетичних зв'язків популяції з Волошиного та визначення її місця в системі расових та антропологічних типів населення Східної Європи та Азії XII—XVI ст. проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом головних компонент (Дерябин 2008, с. 76—117).

До порівняльного аналізу ГК залучалися як синхронні слов'янські, так і численні групи раннього середньовіччя. Зокрема, вибірки з території України: Каменка (Кам'янка) X—XII ст. (45 черепів) (Єльніков 2002, с. 72; Козловський 1992, с. 120; Кондукторова 1957, с. 55—59; Литвинова 2008, с. 148—153; Плетнева 1958, с. 185; Рутківська 1975, с. 440; Сегада 2001, с. 174—175); Каїри (23 черепа) (Єльніков 2006; Зіневич 1960, с. 98—101); Мамай Сурка XII—XV ст. (44 черепа) (Бодянський 1977, Литвинова 2012, с. 21—35, Єльніков 2006); Благовіщенка (23 черепа) (Круц, Литвинова 2002, с. 115—117; Круц, Литвинова 2003, с. 143—149); Воїнь (35 черепів) (Богусевич, Гончаров, Довженок та ін. 1957; Довженок,

Гончаров, Юра 1966; Dolzhenko 2015, с. 95—102); збірна серія XIII—XVI ст. з Переяслав-Хмельницького р-ну. (Сомкова долина, Комарівка в уроч. Васильків, Соснова), (Колибенко 2005; Колибенко 2015, с. 156—168; Сикорский, Махно, Бузян 1978), половці XI—XIII ст. з Луганської обл. (Шепель 1992, с. 66; Братченко, Квитницький, Швецов 2012; Долженко 2012, с. 137—140). Крим: Солхат, караїми, кримські татари (Громов, Моисеев 2004).

З Башкирії (Башкортостану) представлено Бірськ (Башкирія), Алтаю — група Курайська долина (Курайський степ — міжгірська улоговина на південному сході Республіки Алтай), серія Алтай. Забайкалля — Сайантуйська культура (Забайкалля), Хакасії — серія Койбали (етнографічна група хакаського народу), качинці (етнографічна група хакасів). Новосибірське, Томське Приоб'я, Ур-Бедари, Кайбелево, Чаати, Прииртишшя, середньовічні Бараби, калмики, татари курдакско-саргатські, шорці Абакану, турки анатолійські, чулмиці ЯЯ-Кия, чулмиці Тургай-Балагачево (Громов, Моисеев 2004, с. 219). З Волгоградської та Астраханської обл. представлені такі вибірки як Маячний бугор, Вакурівський бугор, Красноярське городище (Балабанова, Перерва, Зубарева 2011, с. 40—44, 49—51; Балабанова, Перерва 2013). Царівське городище (Громов, Моисеев 2004, с. 219—220). Загалом до порівняльного аналізу залучено 34 групи.

На першу ГК припадає фактично 29,9 % загальної дисперсії (табл. 3). При класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I отримали такі ознаки: **ПІ** (додатні значення), **ЗВШ**, **ПОВ-II**. Вони роз'єднують серії за даною компонентою, що відображено і в розташуванні груп уздовж осі ГК I (рис. 2). Серія Волошине за рахунок великих від'ємних значень першої компоненти (–1,178) подібна до черепів з могильника

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з ГК для 34 групи (чоловіки та жінки)

Table 3. Correlation coefficients of cranioscopic features to main components for 34 groups (men and women)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0,629	–0,483	0,055
КВШ	–0,309	–0,677	0,522
ЗВШ	0,616	–0,043	–0,012
ПОВ-II	0,697	0,414	–0,129
ІППШ	–0,420	0,681	0,378
НО	0,511	0,234	0,749
Власне число	1,795	1,383	0,997
Частка загальної мінливості, %	29,915	23,046	16,611

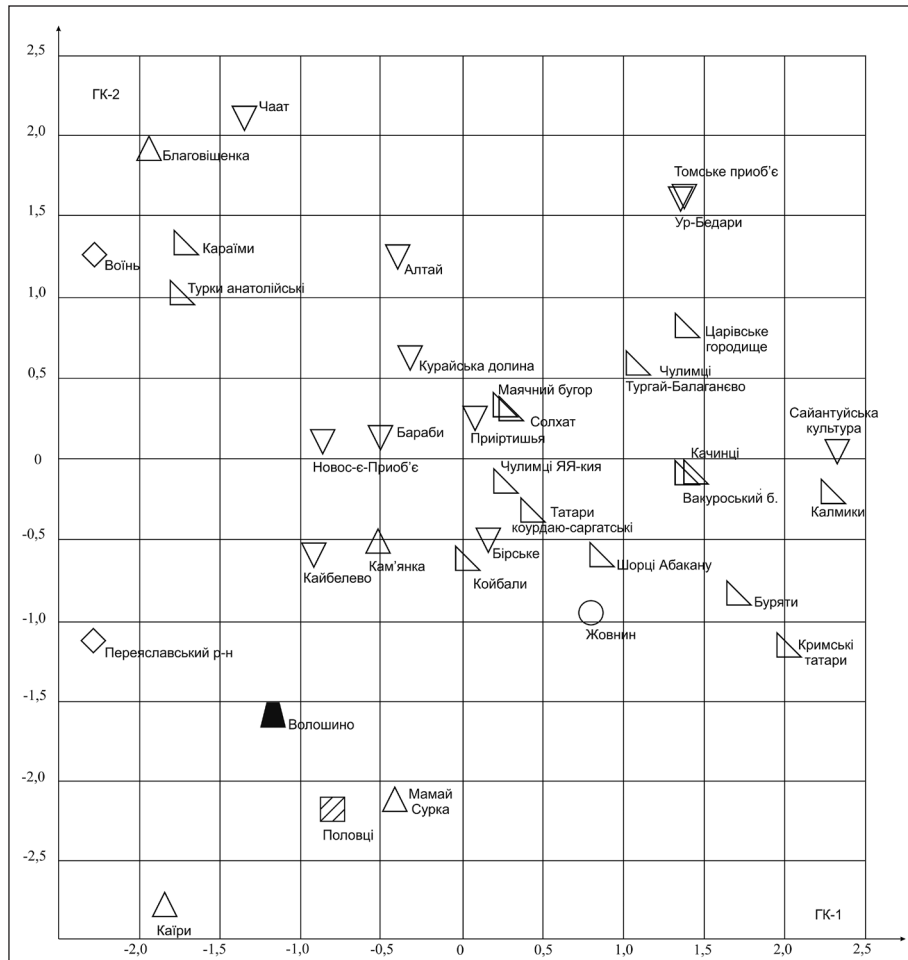

Рис. 2. Розташування 34 краніологічних груп XII—XVIII ст. у просторі I і II ГК. Δ — групи Нижньої Наддніпрянщини; \diamond — слов'янські групи Дніпровського Лівобережжя; \circ — групи пізнього середньовіччя; ∇ — групи раннього та розвинутого середньовіччя

Fig. 2. Disposition of 34 craniological groups of 12th — 18th c. in space of the 1st and the 2nd main components. Δ — groups of the Lower Dnieper Basin; \diamond — Slavonic groups from the Left Bank of the Dnieper; \circ — late medieval groups; ∇ — early and middle medieval groups

Кайбелеве (−0,903), Новосибірського Приоб'я (−0,848), половців з Луганської обл. (−0,809) та меншою мірою — Нижньої Наддніпрянщини, Каїрів (−1,849). Населення, яке залишило могильник Каїри, на думку його дослідника А.О. Козловського (Козловський 1992, с. 120, 159—162), має неслов'янське походження, причому жінки становили місцеву частину населення, а чоловіки — приїшлу. Л.В. Литвинова вважає, що матеріали з ґрунтового могильника Каїри, як і Мамай Сурка, Благовіщенка, Кам'янка свідчать про неоднорідний склад та наявність різних краніологічних варіантів, що не виходять за межі європеїдної раси. На думку цієї дослідниці, морфологічний тип, представлений у перерахованих серіях, належить до південних європеїдних груп (Литвинова 2012, с. 48, 100—101).

ГК II (23,0 % загальної мінливості) розмежовує групи переважно за двома ознаками — КВІІІ

з від'ємною кореляцією (−0,677) та ІППШ з додатною (0,681). Певну подібність серії Волошино, що отримала великі від'ємні значення компоненти за даною ГК (−1,589), можна простежити як до половців з Луганської обл. (−2,174), так і до черепів Переяславського району (−1,128), а також до вибірки з могильника Мамай Сурка (−2,112) у Нижній Наддніпрянщині, в якій за даними Л.В. Литвиної, монголоїдна домішка невелика (Литвинова 2012, с. 34).

Вказаний комплекс ознак розмістив досліджувану групу у лівій нижній частині координатного поля (рис. 2). Найближчими до Волошино виявилися половецька вибірка з Луганської обл. та група Мамай Сурка XII—XV ст., але вона перебуває на такій відстані, що можна констатувати лише часткову подібність.

Третя ГК (16,6 % загальної мінливості) розмежовує групи тільки за однією ознакою — НО.

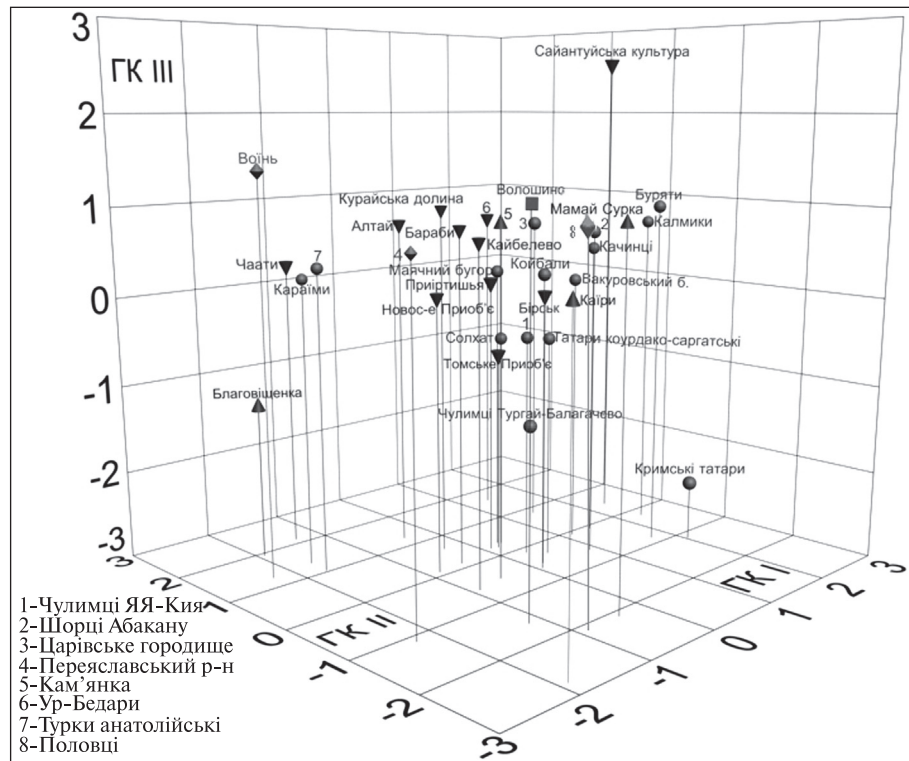

Рис. 3. Розташування 34 краніологічних груп XII—XVIII ст. у тривимірному просторі. 1 — Чулимці ЯЯ-Кия; 2 — Шорці Абакану; 3 — Царівське городище; 4 — Переяславський р-н.; 5 — Кам'янка; 6 — Ур-Бедари; 7 — Турки анатолійські; 8 — половці

Fig. 3. Disposition of 34 craniological groups of 12th — 18th c. in tridimensional space: 1 — Chulymys of Yaya-Kyia; 2 — Shors of Abakan; 3 — Tsarev settlement site; 4 — Pereiaslav district; 5 — Kamianka; 6 — Ur-Bedary; 7 — Anatolian Turks; 8 — Cumans

За цією ГК Волошино отримує великі додатні значення (0,732). Подібними виявились серії з Курайської долини на Алтаї (0,726), Мамай Сурка з Нижньої Наддніпрянщини (0,642) та меншою мірою, половці з Луганщини (0,542) і група черепів з Нижньої Наддніпрянщини — Кам'янка (0,543) (рис. 3).

За даними кластерного багатовимірного аналізу (Дерябин 2008, с. 230—276) виявлено подібність вибірки черепів з Волошиного до серії половців на шостому кроці кластеризації (дистанція 0,430) із 33 (повна дистанція 4,610).

Отже, за трьома ГК виявлено найбільшу статистичну та морфологічну подібність черепів з могильника Волошино (дистанція — 1,178; -1,589; 0,732) до половецької вибірки XI—XIII ст. з Луганської обл., (значення трьох ГК -0,809; -2,174; -0,542) та, меншою мірою, до поховань із могильника Мамай Сурка (-0,401; -2,112; 0,642). Ці дані підтверджуються і кластерним аналізом. А.О. Козловський зауважив, що могильник Мамай Сурка залишило населення, яке мешкало у великому селищі та в етнічному плані було дуже змішаним (Козловський 1992). О.Б. Бубенок зазначав, що поруч із могильником Мамай Сурка існував великий

економічний та торговельний центр, населення якого було як місцеве, так і прибуле з різних районів Золотої Орди (Бубенок 2004). На думку цього дослідника, в могильнику поховані й алани, які мали місцеве та північнокавказьке походження (Бубенок 2004; Литвинова 2004; Литвинова 2008).

Антропологічні матеріали, які входять до серії половців (Пришиб, Сміле й Знам'янка Слов'яносербського р-ну. Луганської обл.), дослідила К.А. Шепель 1992 р. Було подано статеві-вікову і коротку краніометричну характеристику збірної серії кочовиків (Шепель 1992, с. 66). Як чоловіча, так і жіноча групи характеризуються гіпербрахікранією, малим висотним діаметром черепної коробки, широким чолом, високим і широким сплосченим обличчям. Орбіти помірної висоти, ніс вузький, слабо випнутий, з високим переніссям. При порівнянні цієї групи з відомими на той час серіями кочовиків епохи середньовіччя К.А. Шепель зазначила, що вибірка, яку вона дослідила, не знаходить собі повних аналогій, але має деяку подібність до окремих груп Середньої Азії, що належать до південносибірської раси, зокрема до серії хунну (Шепель 1992, с. 66).

При дослідженні серії половців за шістьма ознаками краніоскопічної системи Ю.В. Долженко визначив, що збірна половецька серія демонструє поєднання ознак, що свідчить про її азійське походження, особливо це помітно за потиличним індексом та ЗВШ, але слід констатувати і певну європеїдну складову (ознаки НО і КВШ). Також упевнено можна зарахувати серію до південної групи (Долженко 2012, с. 137—140). У нашому випадку відзначається подібність вибірки половців та Волошине за ПІ, ПОВ-II, КВШ та НО (табл. 2).

Подібність вибірки черепів Золотоординського часу з Волошиного до половецької групи XI—XIII ст. з Луганської обл. за даними краніоскопії важливе для розуміння участі етнічної групи половців у формуванні антропологічного типу населення Золотої Орди. Положення її поряд з вибіркою Мамай Сурка XII—XIV ст. та половців дає підстави припустити, що ґрунтовий могильник Мамай Сурка переважно склався за рахунок половецької популяції. Подібної думки притримувалась С.О. Плетньова, яка припускала, що степові пам'ятки Наддніпрянщини належать змішаному бродницько-половецькому населенню (Плетнева 1981, с. 221). М.В. Квітницький наголошує, що ґрунтовий могильник Мамай Сурка переважно склався за рахунок половецької популяції (Братченко, Квитницький, Швецов 2012, розділ III, с. 115—124).

Слід також зазначити, що за даними краніоскопії серія, з могильника Благовіщенка XII—XIV ст. при порівняльному аналізі виявилась дещо відмінною від інших груп Нижньої Наддніпрянщини (Кам'янка, Каїри та Мамай Сурка). Виявлено певну подібність цих груп до серії половців та золотоординців з Волошиного. Зауважимо, однак, що за результатами краніометричного аналізу відзначалась лише незначна подібність черепів з могильників Кам'янка, Каїри (Зіневич 1960, с. 98—101), Благовіщенка та Мамай Сурка до кочовиків Півдня України (Литвинова 2006, с. 302).

Висновки. У результаті застосування краніоскопічної методики до вивчення краніологічної серії поблизу с. Волошине виявлено, що ця група черепів містить більше європеїдних ознак, а монголоїдна домішка проявилась переважно в потиличному індексі (ПІ) та певною мірою в надорбітних отворах (НО). Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на черепах із Волошиного низька, що свідчить про приналежність групи до південних європеїдів. За етнічною краніоскопією, після ба-

гатовимірного статистичного аналізу, в якому чоловічі й жіночі черепи розглядаються разом, виявлено, що досліджувана серія із с. Волошине XIII—XIV ст. тяжіє до половецької вибірки XI—XIII ст. з Луганської обл. та населення Нижньої Наддніпрянщини (Мамай Сурка XII—XV ст.), ніж до груп Волго-Уральського межиріччя чи до населення Забайкалля.

Подальше дослідження палеоантропологічного матеріалу з ґрунтових могильників Нижньої Наддніпрянщини та Золотої Орди може бути перспективним для висвітлення джерела формування морфологічного типу осілого населення Нижньої Наддніпрянщини та його зв'язків з золотоординцями.

- Балабанова, М.А., Перерва, Е.В., Зубарева, Е.Г. 2011. *Антропология Красноярского городища золотоордынского времени*. Волгоград.
- Балабанова, М.А., Перерва, Е.В. 2013. *Маячный бугор, могильник Красноярского городища золотоордынского времени (антропология)*. Волгоград.
- Братченко, С.Н., Квитницький, М.В., Швецов, М.Л. 2012. *Кочевники развитого средневековья на Северском Донце. Волынські старожитності*. Київ.
- Богусевич, В.А., Гончаров, В.К., Довженко, В.И., Килиевич, С.Р., Копылов, Ф.Б., Кучера, М.П., Юра, Р.А. Отчет о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 г. Полтавська обл. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1957/3.
- Бодяньський, О.В. 1977. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які руйнуються водами озера ім. В.І. Леніна та Каховського водосховища. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1977/89.
- Бубенок, О.Б. 2004. *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII—XV вв.)*. Киев.
- Горбенко, С.О. 2006. Краніологічне дослідження та етнічна ідентифікація за черепом золотоординського кочівника з поховання 4 кургану 11 поблизу с. Волошине на Полтавщині. Додаток 2. В: *Супруненко О.Б. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. Старожитності околиць Комсомольська*. Київ; Полтава, т. III, с. 113-135.
- Громов, А.В., Моисеев, В.Г. 2004. Краниоскопия населения западной и южной Сибири: география и хронология. *Расы и народы*. 30, с. 216-248.
- Дерябин, В.Е. 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва.
- Довженко, В.И., Гончаров, В.К., Юра, Р.О. 1966. *Древнерусское мiсто Воiнь*. Київ.
- Долженко, Ю.В. 2016. Краніологічна характеристика одного з похованих у кургані поблизу Кобелячка на Кременчуччині. Додаток 2. В: *Супруненко О.Б. Курган поблизу с. Кобелячок на Кременчуччині. Свічадо Придніпров'я. Мiський краєзнавчий Альманах*. 10, с. 98-104.
- Долженко, Ю.В. 2012. Краніоскопічна характеристика кочовиків-половців XI—XIII ст. В: *Братченко, С.Н., Квитницький, М.В., Швецов, М.Л. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце*. Киев, с. 137-140.
- Ельников, М.В. 2002. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі. *Сучасні проблеми археології*. Київ, с. 72-73.

- Ельников, М.В. 2006. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. *Мат. міжнар. наук. конф. «Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XV ст.)»*. Кіровоград, с. 45-51.
- Ельников, М.В. 2006. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). Запорожье, т. II.
- Зіневич, Г.П. 1960. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів Каїрського могильника XI—XIII ст. *Матеріали з антропології України*. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Київ, 1, с. 98-101.
- Козинцев, А.Г. 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Козловський, А.О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в XIX—XIV ст.* Київ.
- Колибенко, О.В. 2005. *Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела)*. Переяслав-Хмельницький, т. 1.
- Колибенко, О.В. 2015. Дослідження археологічних пам'яток Переяславської волості 11—13 ст. *Наукові записки з укр. історії*. с. 156-168.
- Кондукторова, Т.С. 1957. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника. *Советская антропология*. 1, с. 55-57.
- Круц, С.І., Литвинова, Л.В. 2002. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка). *Сучасні проблеми археології*. Київ, с. 115-117.
- Круц, С.І., Литвинова, Л.В. 2003. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.* Київ, 5, с. 143-149.
- Крупа, Т.М. 2005. Дослідження шовкової парчі золотоординської доби з кургану 8, поховання I поблизу с. Волошине на Нижньому Пслі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1—2, с. 103-107.
- Кулатова, І.М., Скорий, С.А., Супруненко, О.Б. 2010. *Кургани поблизу с. Волошине в пониззі Псла*. Київ.
- Литвинова, Л.В. 2004. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка). *Археологія*. 2, с. 68-78.
- Литвинова, Л.В. 2008. Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст. за антропологічними даними. *Дис. ... канд. іст. наук*. Київ, с. 80-83.
- Литвинова, Л.В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ.
- Литвинова, Л.В. 2006. Палеоантропологический материал из грунтового могильника Мамай Сурка (исследования 1993—1994 гг.). В: *Ельников, М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.)*, Запорожье, т. II, с. 298-354.
- Мироненко, К.М., Шилов, Ю.О. 2003. Золотоординські поховання на Кременчуччині. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2, с. 105-109.
- Моисеев, В.Г., Ширококов, И.Г., Крийска, А., Хартанович, В.И. 2013. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, с. 71-79.
- Моця, О.П. 2017. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історико-археологічний контекст. *Археологія*. 2, с. 24-37.
- Плетнева, С.А. 1981. *Печенеги, торки, половцы. Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва.
- Рутківська, Л.М. 1975. Пам'ятки кочових племен Степового Подніпров'я IX—XIII ст. *Археологія Української РСР*. 3, с. 435-443.
- Санкина, С.Л., Моисеев, В.Г. 2006. Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум*. 5, с. 459-462.
- Сегеда, С.П. 2001. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ.
- Сикорский, М.И., Махно, Е.В., Бузян, Г.Н. 1978. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1978 г. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. 1978/85.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1983 г. *Научовий архів Інституту археології НАН України*. 1983/157, 1983.
- Супруненко, А.Б., Маевська, С.В. 2010. Погребение золотоординского времени с остатками костюма девочки-кочевницы на Нижнем Псле. *Степи Европы в эпоху средневековья: Труды по археологии*. Донецк, т. 8: Золотоординское время, с. 295-340.
- Супруненко, О.Б. 2013. Нові матеріали з пониззя Псла. *Праці центру пам'яткознавства*. 24, с. 153-167.
- Супруненко, О.Б. 2016. Курган поблизу с. Кобелячок на Кременчуччині. Свічадо Придніпров'я. *Міський краєзнавчий Альманах*. 10, с. 81-97.
- Супруненко, О.Б., Артем'єв, А.В., Маевська, С.В. 2005. *Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного*. Київ; Полтава.
- Супруненко, О.Б., Маевська, С.В., Артем'єв, А.В., Горбенко, С.О. 2006. *Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла*. Київ; Полтава, ч. III.
- Супруненко, О.Б., Приймак, В.В., Мироненко, К.М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава.
- Супруненко, О.Б., Шерстюк, В.В., Пуголов, Ю.О. Звіт про дослідження групи курганів поблизу кол. Хут. Дуканичі біля с. Волошине Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ Полтавської обл. на пром. майданчику Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський ГЗК» у 2009 р., 2009/278. *Научовий архів Інституту археології НАН України*.
- Толочко, П.П. 1998. Про походження й побутування терміну «Україна». *Археологічний Літопис Лівобережної України*. Полтава, 1—2 (3—4), с. 3-4.
- Томашевич, Т.В. 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*. 80, с. 119-128.
- Шепель, Е.А. 1992. Антропологическая характеристика кочевников по материалам могильника у с. Пришиб. «Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье» (тез. докл.) *международ. науч. семинар*. Донецк.
- Dolzhenko, Yu.V. 2015. Die bevölkerung der stadt Woyin XII—XIV jh. nach kranilogiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska, czesc III, p. 95-102.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach Ethnische Epigenetik*, Vol. 43/3. Jena, New York, p. 213-244.

Надійшла 12.02.2019

Yuriy V. Dolzhenko

Junior Researcher of the Department of bioarchaeology Institute of Archaeology, of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

THE GOLDEN HORDE NOMADS FROM THE NECROPOLIS NEAR VOLOSHYNE VILLAGE

Monuments of the Golden Horde history had become well-known recently in Poltava region, especially in its steppe districts (in the lower basins of the Sula, Psel, Suhy Kobeliachok, Vorskla and Oril rivers). The crossings on Dnieper, Psel and Vorskla functioning in developed Medieval Period and at the beginning of the Late Medieval Period have caused emergence of nomads' camps. The camps maintained and protected roads and crossings as well as, probably, sustained customs on the banks of the Dnieper, near submerged Perevolochna, Keleberda and Kremenchuk. The Protective archaeological expedition of Centre for the Protection and Investigation of Archaeological Sites (Cultural Department of Poltava Regional State Administration) have explored the grave mounds of the Group 2 on a piece of land intended for ferruginous quartzite quarry of the company "Ferrexpo Yeristovo Mining" in July - September 2003 and in summer 2005. The works were carried out 7,0-7,2 km to the north and north-east of Horishni Plavni (former Komsomolsk) between the villages of Dukanychi, Voloshyne and Solontsi (Dmytriv village council of Horishni Plavni municipality, Poltava region). As a result, anthropological material has been given to the author's study. After studying of 46 skulls and their parts (period of the Golden Horde, Voloshyne area) it was found out, that the frequency of the 2nd type of underorbital patterns on the skulls from Voloshyne is low. It is a feature of the Southern Caucasians. The indexes of sphenomaxillary suture are moderate. Occipital index from the grave field under investigation is increased according to the percentage (eastern vector of connections). Posterior zygomatic suture on the skulls of probed group is absent. It is typical for the Caucasians. Index of transverse palatine suture is moderate and indicates the series as a border-line between Caucasians and Mongoloids according to the mentioned feature and closer to European populations. The percentage of supraorbital foramina on the skulls is increased (eastern vector of connections). Multivariate principal component analysis has shown that the explored series is closer not to the groups of the interfluvium of the Volga and Ural, Kurai valley or Transbaikal, but to people from the Lower Dnieper basin (Mamay Surka) according to ethnical craniology, when male and female skulls are considered together.

К е у в о р д с: the Golden Horde, nomads, Poltava region, Lower Psel basin, burial, craniology, Voloshyne village, craniology.

Ю.В. Долженко

Младший научный сотрудник отдела биоархеологии ИА НАНУ, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ КОЧЕВНИКИ ПО МАТЕРИАЛАМ НЕКРОПОЛЯ ВОЗЛЕ с. ВОЛОШИНО

Памятники золотоордынского времени за последние годы стали хорошо известны в степных районах Полтавщины — в низовьях Сулы, Псла, Сухого Кобелячка, Ворсклы и Орели. Днепровские, Пселская и Ворсклинская переправы, действовавшие в эпоху развитого и в начале позднего средневековья, обусловили появление здесь стойбищ кочевников, обеспечивавших функционирование и охрану дорог и переправ, возможно, также работу таможен на берегах Днепра. В июле—сентябре 2003 и в 2005 г. Охранная археологическая экспедиция Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации исследовала курганы и курганные насыпи между сс. Дуканичи, Волошино и Солонцы Полтавской обл. Антропологический материал включает 46 скелетов. После обработки 46 черепов и их фрагментов (23 мужских и 22 женских, 1 — неопределенного пола) установлено, что частота подорбитного узора типа II (ПОВ-II) на черепах из Волошино низкая. Это указывает на принадлежность группы к южным европеоидам. Показатели клиновидного верхнечелюстного шва (КВШ) оказались умеренными. Затылочный индекс (ЗИ) из исследуемого могильника по процентной доле повышен (восточное направление связи); Задневисочный шов (ЗВШ) на черепах исследуемой группы отсутствует, что указывает на ее европеоидность. По данным умеренного индекса поперечно-небного шва (ИПНШ) можно считать исследуемую серию пребывающей на стыке между европеоидными и монголоидными показателями по данному признаку, но тяготеющую к европеоидным популяциям. Проценты надорбитных отверстий (НО) на черепах повышены, что указывает на восточный вектор связей этой группы людей. По данным многомерного анализа главных компонент выявлено, что исследуемая серия черепов из Волошино XIII—XIV вв. больше тяготеет к половецкой группе XI—XIII вв. из Донецкой обл. и населению Нижнего Поднепровья (Мамай Сурка XII—XV вв.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Золота Орда, кочевник, Полтавщина, Волошино, низовья Псла, погребение, краниоскопия, краниология.

References

- Balabanova, M.A., Pererva, E.V. 2013. *Maiachnyi bugor mogilnik Krasnoiarського gorodishha zolotoordynskogo vremeni (antropologiya)*. Volgograd.
- Balabanova, M.A., Pererva, E.V., Zubareva, E.G. 2011. *Antropologiya Krasnoiarського gorodishha zolotoordynskogo vremeni*. Volgograd.

- Bodianskyi O.V. Arkheolohichni pamiatky Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi oblasti, yaki ruiniutsia vodamy ozera im. V.I. Lenina ta Kakhovskoho vodoskhovyscha. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 1977/89.
- Bogusevich V.A., Goncharov V.K., Dovzhenok V.I., Kilievich S.R., Kopylov F.B., Kuchera M.P., Jura R.A. Otchet o rabotakh Kremenchugskoi drevnerusskoi arheologicheskoi ekspeditsii Instituta arheologii AN USSR v 1957 g. Poltavskaia obl. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1957/3.
- Bratchenko, S.N., Kvitnickii, M.V., Shvetsov, M.L. 2012. *Kochevniki razvitygo srednevekovia na Severskom Dontse*. Kyiv.
- Bubenok, O.B. 2004. *Alany-asy v Zolotoi Orde (XIII-XV vv.)*. Kyiv.
- Deriabin, V.E. 2008. *Kurs lekcii po mnogomernoi biometrii dlia antropologov*. Moskva.
- Dolzhenko, Yu.V. 2015. Die bevölkerung der stadt Woyin XII-XIV jh. nach kranilogiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*, III. pp. 95-102.
- Dolzhenko, Yu.V. 2016. Kraniolohichna kharakterystyka odnogo z pokhovanykh u kurhani poblyzu Kobeliachka na Kremenchuchchyni. Dodatok 2 u statii Suprunenko O. B. Kurhan poblyzu s. Kobeliachok na Kremenchuchchyni. *Svichado Prydniprovia. Miskyi kraieznavchyi Almanakh*, 10, pp. 98-104.
- Dolzhenko, Yu.V. 2013. Kranioskopichna kharakterystyka kochovykyv-polovtsiv XI-XIII st. *Bratchenko S.N., Kvitnitskii M.V., Shvedov M.L. Kochevniki razvitygo srednevekovia na Severskom Dontse*. Kyiv, pp. 137-140.
- Dovzhenok, V.Y., Honcharov, V.K., Yura, R.O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv.
- Elnikov, M.V. 2006. *Srednevekovoi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993-1994 gg.)*. Zaporizhzhia, vol. II.
- Gromov, A.V., Moiseev, V.G. 2004. Kranioskopiia naseleniia zapadnoi i yuzhnoi Sibiri: geografiia i khronologiia. *Rasy i narody*. 30, pp. 216-248.
- Horbenko, S.O. 2006. Kraniolohichne doslidzhennia ta etnichna identyfikatsiia za cherepom zolotoordynskoho kochivnyka z pokhovannia 4 kurhanu 11 poblyzu s. Voloshyne na Poltavshchyni. Suprunenko O.B. Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Volosynoho u ponyzzi Psla. *Starozhytnosti okolyts Komsomolska*. Kyiv; Poltava, vol. III, pp. 113-135.
- Kolybenko, O.V. 2015. Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok Pereiaslavskoi volosti 11-13 st. *Naukovi zapysky z ukr. istorii*. 37, pp. 156-168.
- Kolybenko, O.V. 2005. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia Pereiaslavshchyny (arkheolohichni dzherela)*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, vol. I.
- Konduktorova, T.S. 1957. Paleoantropologicheskie materialy iz srednevekovogo Kamenskogo mogilnika. *Sovetskaia antropologiia*. 1, pp. 55-57.
- Kozintsev, A.G. 1988. *Etnicheskaia kranioskopiia: rasovaia izmENCHIVOST shvov cherepa sovremennogo cheloveka*. Leningrad.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach Ethnische Epigenetik*, 43/3, pp. 213-244.
- Kozlovskiy, A.O. 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprovia v XIX-XIV st.* Kyiv.
- Krupa, T.M. 2005. Doslidzhennia shovkovoii parchi zolotoordynskoi doby z kurhanu 8, pokhovannia 1 poblyzu s. Voloshyne na Nyzhnomu Psl. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*. 1-2, pp. 103-107.
- Kruts, S.I., Lytvynova, L.V. 2002. Antropolohichna kharakterystyka naselennia Nyzhnoho Podniprovia doby serednovichchia (za materialamy mohylnyka Blahovishchenka). *Suchasni problemy arkheolohii*. pp. 115-117.
- Kruts, S.I., Lytvynova, L.V. 2003. Antropolohichni sklad naselennia Pivdennoho Podniprovia za materialamy mohylnyka Blahovishchenka. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001-2002 rr.*, 5, pp. 143-149.
- Kulatova, I.M., Skoryi, S.A., Suprunenko, O.B. 2010. Kurhany poblyzu s. Voloshyne v ponyzzi Psla. *Starozhytnosti okolyts Komsomolska*, VIII.
- Litvinova, L.V. 2006. Paleoantropologicheskii material iz gruntovogo mogilnika Mamai Surka (issledovaniu 1993-1994 gg.). *Razdel 2. Elnikov M.V. Srednevekovyi mogilnik Mamai-Surka (po materialam issledovaniu 1993-1994 gg.)*. Zaporizhzhia, vol. II, pp. 298-354.
- Lytvynova, L.V. 2004. Antropolohichna kharakterystyka naselennia Nyzhnoho Podniprovia doby serednovichchia (za materialamy mohylnyka Mamai Surka). *Arkheolohiia*. 2, pp. 68-78.
- Lytvynova, L.V. 2012. *Naselennia Nyzhnoho Podniprovia 12 - pochatku 15 st.* Kyiv.
- Lytvynova, L.V. 2008. Naselennia Nyzhnoho Podniprovia XII - pochatku XV st. za antropolohichnymy danymy. *Dys. ... kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv.
- Moiseev, V.G., Shirobokov, I.G., Kriiska, A., Khartanovich, V.I. 2013. Kranilogicheskaiia kharakteristika srednevekovogo naselennia Estonii. *Radlovskii sbornik. Nauchnye issledovaniia i muzeinyie proekty MAE RAN v 2012 g.* Sankt-Peterburg, pp. 71-79.
- Motsia, O.P. 2017. Zolotoordynski "temni" viky na zemliakh Pivdennoi Rusi: istoryko-arkheolohichni kontekst. *Arkheolohiia*, 2, pp. 24-37.
- Myronenko, K.M., Shylov, Yu.O. 2003. Zolotoordynski pokhovannia na Kremenchuchchyni. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, pp. 105-109.
- Pletneva, S.A. 1981. Pechenegi, torki, polovtsy. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moskva, pp. 202-239.
- Rutkivska, L.M. 1975. Pamiatky kochovykh plemen Stepovoho Podniprovia IX-XIII st. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, 3, pp. 435-443.
- Sankina, S.L., Moiseev, V.G. 2006. Aleksandr Grigorevich Kozintsev. Personalia. *Antropologicheskii forum*. 5, pp. 459-462.
- Seheda, S.P. 2001. *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv.
- Shepel, E.A. 1992. Antropologicheskaiia harakteristika kochevnikov po materialam mogilnika u s. Prishib. "Stepi Vostochnoj Evropy vo vzaimosviazii Vostoka i Zapada v srednevekovie" (teziy dokladov) mezhndunarodnyi nauchnyi seminar. Donetsk, pp. 66.

- Sikorskii M.I., Makhno E.V., Buzian G.N. Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnickoi arheologicheskoi ekspeditsii za 1978 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 1978/85.
- Sikorskii M.I., Makhno E.V., Buzian G.N. Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitskoi arheologicheskoi ekspeditsii za 1983 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 1983/157.
- Sukhobokov, O.V. 1989. Pivdenno-skhidne porubizhzhia davnoruskoi derzhavy v VIII-XIII st. *Arkeolohiia*. 3, pp. 50-59.
- Suprunenko, A.B., Maevskaia, S.V. 2010. Pogrebenie zolotoordynskogo vremeni s ostatkami kostiama devochki-kochevnitsy na Nizhnem Psle. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia: Trudy po arkeologii*. Donetsk, vol. 8, pp. 295-340.
- Suprunenko, O.B. 2016 Kurhan poblyzu s. Kobeliachok na Kremenchuchchyni. Svichado Prydniprovia. *Miskyi kraieznavchyi Almanakh*. 10, pp. 81-97.
- Suprunenko, O.B. 2013. Novi materialy z ponyzzia Psla. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*. 24, pp. 153-167.
- Suprunenko, O.B., Artemiev, A.V., Maievska, S.V. 2005. *Unikalnyi kompleks zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko, O.B., Maievska, S.V., Artemiev, A.V., Horbenko, S.O. 2006. *Kurhany z pokhovanniamy zolotoordynskoho chasu poblyzu Voloshynoho u ponyzzi Psla*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko, O.B., Pryimak, V.V., Myronenko, K.M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava.
- Suprunenko O.B., Sherstiuk V.V., Puholovok Yu.O. Zvit pro doslidzhennia hrupy kurhaniv poblyzu kol. Khut. Dukanychi bilia s. Voloshyne Dmytrivskoi silskoi rady m. Komsomolsk Poltavskoi obl. na prom. maidanchyku Yerstivskoho karieru VAT "Poltavskiy HZK" u 2009 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. f. e., 2009/278.
- Tolochko, P.P. 1998 Pro pokhodzhennia y pobutuvannia terminu "Ukraina". *Arxeologichniy Litopys Livoberezhnoyi Ukrainy*. 1-2 (3-4), pp. 3-4.
- Tomashevich, T.V. 1988 Zakonomernosti raspredeleniia chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. *Voprosy arkeologii*. 80, pp. 119-128.
- Yelnykov, M. 2006. Do pytannia pro kilkist zolotoordynskykh horodyshch na Nyzhnomu Dnipri. *Mat. mizhnar. nauk. konf. "Pivnichne Prychornomia i Krym u dobu serednovichchia (XIV-XV st.)"*. Kirovohrad, pp. 45-51.
- Yelnykov, M.V. 2002. Do pytannia pro mihratsii za chasiv Zolotoi Ordy na Nyzhnomu Dnipri. *Suchasni problemy arkeolohii*. Kyiv, pp. 72-73.
- Zinevych, H.P. 1960. Materialy do vyvchennia antropolohichnykh osoblyvosti cherepiv Kairskoho mohylnyka XI-XIII st. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. 1, pp. 98-101.